

OLTARZE Z KOŚCIOŁA ŚW. TRÓJCY NA ZAMKU,
OBECNIE W KOŚCIELE ŚW. WOJCIECHA W LUBLINIE

O znajdujących się obecnie w kościele św. Wojciecha w Lublinie trzech ołtarzach, pochodzących, jak to zobaczymy dalej z kościoła św. Trójcy na zamku lubelskim, istniały dotąd tylko ogólne wzmianki w opracowaniach tego kościoła. Umieszczenie w czasie tych ołtarzy umożliwiają akta w Archiwum Kurii Biskupiej oraz ustna informacja ks. dr H. Ćwiklińskiego, stwierdzająca fakt przeniesienia tych ołtarzy do kościoła św. Wojciecha z kościoła zamkowego. Wymienione źródła archiwalne są następujące: 1. *Capella Regia Castri Lublinensis, Visitatio Ecclesiarum et totius cleri Archidiaconatu Lublinensis in anno MDCIII* (Księgi vol. 96). 2. *Erectio Fundatio Missae de Passione Domini nostri in Capella Arcis lublinensis, Acta Consistorii Lublinensis Dioecesis Cracoviensis ab anno 1559 ad annum 1612 conscripta.* (Księgi vol. 18). 3. *Visitatio Ecclesiae in Arce Sanctae Trinitatis, Visitatio Ecclesiarum in Archidiaconatu Lublinensi ex 1644 et 1650*". (Księgi vol. 97). 4. Fundusz probostwa Zamkowego w Lublinie pod tytułem św. Trójcy na sześciu Mansjonarzów w roku 1497 od Alberta Króla na Sejmie Sandomierskim uposażonego dnia 30 października 1818 r. zebrany (Rep. 60 i = 1 Nr IV b nr 198). 5. „Opis historyczny Diecezji Lubelskiej przez księdza Karola Boniewskiego, kanonika katedry płockiej, proboszcza w Fajszawicach” (kopia, Księgi Nr 259). 6. Pismo gubernatora lubelskiego do Episkopatu Lubelskiego obrządku Rzymsko-katolickiego w sprawie restauracji ołtarzy z dnia 8.VIII 1906 r. (w jęz. rosyjskim). (Rep. 60 i 61 Nr IV b nr 138).

Z dzieł drukowanych wiadomości dostarczają: Lerue Adam, *Album Lubelski* (Warszawa 1857). J. A. Wadowski, *Kościół lubelskie* (Kraków 1907). J. Siennicki, *Kościół św. Trójcy w Lublinie* (w czasop. „Południe” R. III z. 1. Warszawa 1924). Z. Knothe,

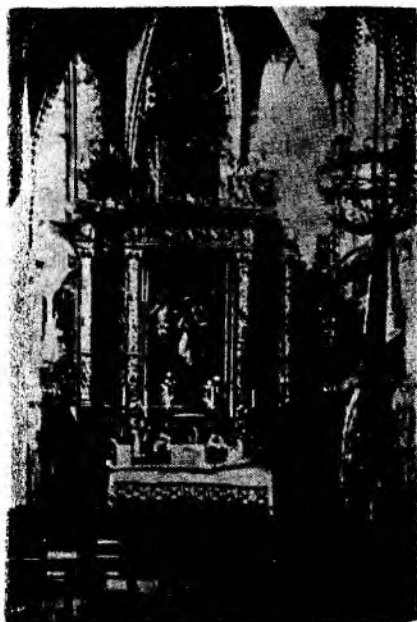
Kościół św. Trójcy na Zamku w Lublinie, w „Gazecie Lubelskiej” z dn. 1.XII. 1946 r.)

Przy opisie ołtarzy najbardziej kłopotliwe było uzgodnienie terminologii stosowanej przez rozmaitych autorów. Poza dr M. Jarosławiecką, która w opisie zabytków snycerstwa Krakowa zwraca uwagę na ścisłość w stosowaniu terminologii właściwej, inni autorowie podają określenia nieścisłe. W celu lepszego poznania umieszczonych w ołtarzach malowideł poddano je częściowemu odczyszczeniu, a ks. prof. Szuleta przeprowadził mikroskopowe badania drzewa, z którego wykonane są retabula ołtarzy.

W wizytacji Archidiakonatu Lubelskiego z r. 1603 wymienione są trzy ołtarze: wielki ku czci św. Trójcy i dwa boczne z obrazami św. Jerzego Męczennika po stronie Ewangelii i Wniebowzięcia N. P. po przeciwnej stronie. Daty konsekracji wielkiego ołtarza nie znamy, ołtarze boczne konsekrował kardynał Radziwiłł w r. 1596, umieszczając w nich relikwie św. Stanisława. Ołtarz wielki posiadał tabernakulum pokryte malowidłami, które przedstawiały Zbawiciela, serafinów oraz rzeźbę złożoną i posrebrzaną. W dekreście reformacyjnym z 1603 r. ks. Tomasz Josicki zachęca mansonarzy do restauracji obrazów w ołtarzach. Jak twierdzi ks. Wadowski, „Obraz ołtarza św. Jerzego Męczennika z XVI w. nie dochował się, gdyż... został zastąpiony w początkach XVII w. obrazem Ukrzyżowania Pana Jezusa do obecnego czasu istniejącym”. Fundował go w r. 1604 kardynał Maciejowski.

Wizytacja z r. 1650 pozwala poznać zmiany, jakie zaszły w kościele św. Trójcy na zamku lubelskim. Dotyczą one również jednego z ołtarzy. Istnieje wtedy tu oprócz dwu bocznych główny ołtarz ozdobiony obrazem św. Trójcy i tajemnicami różańcowymi, a obok niego wizytujący ten kościół znalazł cztery tablice malowane i złożone, pochodzące ze starego ołtarza. Następna wzmianka pochodzi z r. 1818. W okresie między 1820 a 1825 r. zostawiono w kościele tylko trzy ołtarze, parę ławek i konfesjonał. W 1857 r. Lerue sygnalizuje zły stan zachowania dwu bocz-

nych ołtarzy. Odnowiono je w r. 1890. W r. 1918 inż. Siennicki, ówczesny konserwator zabytków, zwraca uwagę na nieumiejętne przemaalowanie największego obrazu w wielkim ołtarzu. W czasie prac konserwatorskich w kaplicy w l. 1917 i 1918 został odrestaurowany i główny ołtarz. W 1946 r. konserwator inż. Knothe stwierdza istnienie tylko jednego głównego ołtarza w kościele na zamku. Przeniesienie go do kościoła św. Wojciecha, w którym umieszczono dwa retabula z ołtarzy bocznych, nastąpiło na początku lipca 1954 r.

Lublin, ołtarz z kościoła św. Trójcy. Fot. J. Żurawski.

Największy z tych trzech ołtarzy, dawniej znajdujących się w kościele św. Trójcy na zamku lubelskim, obecnie ustawiony w głębi prezbiterium kościoła św. Wojciecha, należącego do klasztoru ss. kanoniczek, składa się z retabulum wykonanego z drzewa lipowego, podstawy złożonej z tralek wykonanych z tego sa-

mego drzewa oraz mensy ołtarzowej. Retabulum dzieli się na predellę, właściwe retabulum podzielone na trzy części i zwieńczenie. W głównej kondygnacji retabulum cztery kolumny oparte na gierowanym gzymsie podtrzymują belkowanie gierowane nad skrajnymi kolumnami oraz nad parą kolumn środkowych. Przesłania boczne są dwa razy węższe od środkowego. Zwieńczenie tworzą *aedicula* nad środkowym przesłem, węższa od niego, mieszcząca w polu środkowym ramę kolistą (*tondo*) oraz trzy podobne tondy ustawione nad *aediculą* i nad bocznymi przesłami. Między środkowymi kolumnami retabulum umieszczony jest w ramie prostokątnej główny obraz, przedstawiający św. Trójcę, każde z bocznych przesł mieści po 5 obrazów małych w okrągłych ramach (*tond*). W belkowaniu zwraca na siebie uwagę przesadnie niski architrav i odpowiednio wysoki fryz. Obramowanie boczne *aediculi* w zwieńczeniu tworzą pilastry hermowe, belkowanie również pełne. Do obu boków głównej kondygnacji ołtarza doczepione są „uszy” złożone z motywów ornamentalnych. Całą nastawę pokrywa ornament wykonany w sycerce, oprócz środkowej części predelli i płaszczyzn zajętych pod obrazy. Wśród motywów zdobniczych dominują: winne grona, szyszki, pęki owoców, liście, motywy w charakterze okuć żelaznych, kaboszony, rauty, ślimacznice i główki aniołków, a obok tego draperie, ślimacznice, wstążki, kariatydy, głowy zwierzęcia, trzymające w paszczach wstążkę zakończoną pomponem, zwierzęce łapy ornament małżowiny, wieńce laurowe, rollwerk, cekiny, liście akantu, woluty, motywy w kształcie litery C, muszle, na belkowaniu — ząbki i palmetki. Ołtarz jest polichromowany i w części złożony. Barwy zastosowane tu — zielona, karmin, ciemnokobaltowa, czarna, ciemno-brązowa w ornamencie, same retabulum gruntowane masą kredową i pokryte złotą folią oraz farbami o przewodzie czerwonej, ciemno-kobaltowej i zielonej. Na skutek starcia się złotej folii w wielu miejscach dekoracji snycerskich prześwituje czerwień pulmentu.

Lublin, retabulum z kościoła św. Trójcy. Fot. J. Zurawski.

Obraz w ramie w polu środkowym, malowany olejno na płótnie przedstawiający Koronację N.M.P., jako dzieło sztuki nie stoi na wysokim poziomie. Dziesięć obrazów w bocznych polach, mało czytelnych na skutek ściemnienia werniksu, przedstawiają Tajemnice Różańcowe. Na głównym obrazie widoczne są ślady przemalowań.

Retabulum ołtarza Ukrzyżowania jednooolowe z drzewa lipowego, polichromowane czarną farbą, miejscami pozłacane. Dekoracja snycerska pokrywa tylko część retabulum, jak konsole, pozostałości uszu i trzony kolumn. Motywy ornamentalne: liście akantu, ornament chrząstkowy, okucia, winna latorośl z gronami, rauty. Obraz olejny na płótnie przedstawia św. Antoniego. Niewielki obraz w predelli, malowany olejno na płótnie przedstawia otwarty sarkofag, otoczony dwunastoma apostołami. Tło złote.

Retabulum ołtarza Ukrzyżowania jednoplanowe z drzewa lipowego, składa się z predelli i właściwego retabulum, ujętego w dwie kolumny oparte na konsolach, podtrzymujące gierowane nad nimi belkowanie i same flankowane rodzajem ramki z wąskimi „uszami” na całej wysokości. Predellę między konsolami wypełnia potrójny obraz w ramce, a przestrzeń między kolumnami zajmuje rama przypominająca renesansowe okno i mieszcząca wewnątrz obraz. Ornamenty pokrywają najbogaciej trzony kolumn, mniej obficie — uszy, ramy środkowego obrazu, dolne szęści gzymsu. Motywy w ornamencie: liście, łodygi, dzwonek lub rozetowe kwiaty, pokrywające górne części kolumn, dolne zaś, oddzielone od górnych na wysokości jednej trzeciej części kolumny — ornament okuciowy połączony z roślinnym, rauty i kaboszony. Konsole predelli ozdobione są motywami okuciowymi i kaboszonami, w częściach dolnych, silnie wgłębionych dostrzec można płasko rzeźbione palmety. Na oryginalnie wykrojonych uszach — rzadko rozsiane pięciolistne kwiaty i rauty. Oprócz nich występuje tu ornament chrząstkowy, a na brzegach uszu — okuciowy. W ramach środkowego obrazu znajdujemy sznur pereł, rauty i wydłużone wałeczki.

Fryz w bocznych częściach ozdobiony jest dużymi rautami, gzyms ma pas ząbków, wole oczy. Polichromia retabulum zniszczona, dominuje czerni, na nielicznych motywach zdobniczych widać szczątki złotej folii.

Główny obraz ołtarza Ukrzyżowania przeciętny, malowany olejno na drzewie, jak i trzy mniejsze obrazy predelli, z tych środkowy z powodu zniszczenia nieczytelny, dwa boczne przedstawiają popiersia świętych. Tła ich są złożone, sztancowane we wzory roślinne (liście i wielopłatkowe kielichy kwiatów).

Tabernakulum o ściankach płaskich, ujęte w kolumnienki i zwieńczone belkowaniem, pomalowane jest na kolory: biały, brązowo-czerwony, żółty i czerwony, częściowo połączony. Motywy zdobnicze: rauty, kaboszony, liście akantu, wole oczy, ząbki, rustykowane łuki arkadowe. Zdobiące tabernakulum malowidła przedstawiają Chrystusa zanurzonego do bioder w studni i dwóch aniołów.

Między trzema ołtarzami z kościoła św. Trójcy zachodzą znaczne różnice, dotyczące podziału, konstrukcji i dekoracji, co determinuje oddzielnie ich analizowanie. Retabulum ołtarza Różańcowego pod względem konstrukcji oscyluje między formą tryptykową a architektoniczną. Z ołtarzy należących do tego typu, bliższe analogie łączą ten ołtarz z głównym ołtarzem w kościele parafialnym w Krzemienicy. Z innych ołtarzy, które posiadają pewne cechy wspólne z naszym, wymienić można retabula ołtarzowe w kościele parafialnym w Ryglicach, w Czernejowie i w kościele pod wezw. św. Aleksego w Oleksinie, w Szadku, ołtarz kaplicy Ligęzów kościoła parafialnego w Bolesławiu. Mniej cech wspólnych wykazuje ołtarz w kaplicy bocznej kościoła parafialnego w Kraśniku.

Dwa boczne ołtarze z kościoła św. Trójcy, jednopolowe należą w Polsce również do typu rozpowszechnianego wówczas, a jako przykład podobny można przytoczyć ołtarz boczny kościoła parafialnego w Paczółtowicach.

Nieporównanie więcej analogii wykazują opisane tu ołtarze z kościoła św. Trójcy na polu ornamentacji. Wśród motywów

zdobniczych wszystkich trzech ołtarzy jedne wykazują wpływy niderlandzkie, inne — włoskie. Do pierwszych („styl C. Florisa”) należą: ornament rollwerkowy, pęki owoców i motywy wstęgowe. W naszym retabulum znalazły zastosowanie wzory stworzone przez J. Vredemana de Vries (ornament okuciowy, rauty, ozdoby rollwerkowe i szyszki). Imitacje drogich kamieni rżniętych „*en cabochon*”, które spotykamy we Flandrii, a za nią w Gdańsku, widzimy również w dekoracji naszych ołtarzy.

Do grupy motywów włoskich należą: liście akantu, palmety, jajownice i ornament ząbkowy. W dolnej części gzymsu retabulum z obrazem Ukrzyżowania poszczególne ząbki posiadają połączenia trójkątne (ząbki polskie, wg określenia S. Szyllera). Z naszych trzech ołtarzy najbardziej przeniknięty duchem włoskim jest ornament na retabulum ołtarza św. Antoniego. Misternie rzeźbione winne grona, płaskie liście akantu z punktu widzenia techniki odbiegają znacznie od motywów zdobiących retabulum Różancowe a zbliżają się do snyderki głównego ołtarza w kościele WW. Świętych w Rybitwach. Ornament pokrywający dwa mniejsze retabula z kościoła św. Trójcy w Lublinie cechuje lekkość i finezyjność, co wg Brauna jest właściwością motywów zdobiących retabula wcześniejszego renesansu. Ornament późniejszy odpowiednio do masywności i ciężkości architektury jest cięższy, grubszy i bardziej pretensjonalny.

Niezależnie od podziału na niderlandzkie i włoskie z pochodzenia, motywy ornamentacyjne wszystkich trzech naszych retabulów można podzielić na naturalistyczne, fantastyczne, geometryczne i symboliczne, często łączące razem. Wśród motywów roślinnych szczególnie zwraca na siebie uwagę motyw winnych gron, genezą swą wskazujący na Wschód, może poprzez Lwów. Przy tym winorośl nie owija się wokół kolumn, lecz pnie się w ósemkowych skrętach pionowo od podstawy, którą stanowi duży dekoracyjnie potraktowany liść, ku kapitelowi półkolumny. Podobne ujęcie tych samych motywów spotykamy na tureckiej stelli nagrobnej w Mangalii (Mołdawia). Winne grona jako motyw dekoracyjny posiadają zresztą znaczenie symbo-

liczne. Najbardziej do naszego zbliżony przykład traktowania motywu winorośli znajdujemy w kościele św. Mikołaja we Lwowie (ołtarz Wolf-Szolcowski).

Osobliwością ołtarza Różańcowego są rozbieżności w szczegółach oraz w sposobie traktowania motywów, występujących po obu stronach osi retabulum. Po stronie Ewangelii motywy, rozmiarami mniejsze, odznaczają się większą precyzyjnością, po stronie przeciwnej zaś te same ornamenty mają formy zgrubiałe. W poszczególnych motywach różnice są wielorakie. Wstążka zdobiąca ucho retabulum po stronie epistoły posiada przerzucony przez ślimacznicę jeden swój koniec, który następnie okręca się wokół tych partii wstążki, które wiążą się z pękiem owoców. Po drugiej stronie retabulum końcowe części wstążki nie okręcają się naokoło środkowych, lecz w swobodnych skrętach opadają w dół. Twarz aniołka, zdobiącego konsolę predelli po stronie epistoły, cechuje większa ekspresyjność niż twarz aniołka z drugiej konsoli.

Pod względem sposobu wykonania motywów snycerskich w ołtarzach z kościoła św. Trójcy w Lublinie, ornament zdobiący ich retabula można podzielić na kilka typów:

1. Płaski ornament, który powstał przez wybranie tła w ten sposób, że motywy mają lico, odpowiadające pierwotnej powierzchni retabulum; tego typu są przeważnie ornamenty przypominające okucia ślusarskie.
2. Ornament plastyczny o pełnych formach, mocno występujący przed lico retabulum.
3. Ornament wycinany ażurowo, np. pęki owoców w predelli i obramowania tond w nasadzie ołtarza Różańcowego.
4. Motywy zdobnicze wykonane oddzielnie, a następnie przyklejane lub przybite gwoździami. Tego rodzaju motywy snycerskie najliczniej są skupione na retabulum z obrazem Ukrzyżowania (rauty na trzonach kolumn, na gierowanych odcinkach belkowania oraz pięciolistne kwiatki i rauty w uszach).

Co do obrazów umieszczonych w retabulach omawianych tu,

są one niezbyt dużej wartości. W całości głównego obrazu w ołtarzu Różańcowym można zauważyć silne echa kompozycji Dürerowskiej. Mało czytelne obrazki w tondach na skrzydłach tego retabulum cechuje drobiazgowość w odtwarzaniu szczegółów i pewna nieporadność rysunkowa, świadcząca o prowincjonalnym powstaniu tych malowideł. Dość interesująco przedstawiają się dwa niewielkie obrazy w predelli ołtarza Ukrzyżowania, o tłach złotych sztanowanych w ornament roślinny. Malowidła na ściankach tabernakulum, przedstawiające Chrystusa w studni, zachowane są najlepiej. Cechuje je duża intensywność barw, mocne i gorące tony.

Ustawiając nasze ołtarze na tle innych ołtarzy z tego czasu w Polsce, możemy zaryzykować twierdzenie, że ołtarz Różańcowy, dzięki harmonijnym proporcjom wielotondowego retabulum, należy do ciekawszych zabytków polskiego snycerstwa. Tak śmiałego operowania formami tond nie spotykamy w innych znanych nam późnorenesansowych ołtarzach, jest to bowiem jedyna wystawa ołtarzowa, w której kompozycji znalazło zastosowanie czternaście malowideł tondowych.

Analiza porównawczo-stylistyczna pozwala nam włączyć obrazy z kościoła św. Trójcy, z których Różańcowy powstał między 1603 a 1650 r., a dwa mniejsze konserwowane były już w 1596 r., do grupy ołtarzy późnorenesansowych. A zarówno źródła archiwalne, jak i analiza stylistyczna motywów snycerskich uprawniają nas do łączenia z ołtarzem Różańcowym tabernakulum, powstałego przed r. 1603. Odznacza się ono dużą oryginalnością i podobnie jak ołtarz Różańcowy nie znajduje tak bliskich analogii w istniejących zabytkach, jak dwa mniejsze ołtarze z kościoła św. Trójcy.

Ustalenie czasu powstania obrazów zdobiących nasze retabulum przedstawia pewną trudność. Wprawdzie źródła archiwalne mówią o malowidłach, uwzględniając ich tematykę, ale za mało mamy wiadomości o restauracji obrazów, stąd brak pewności, czy i które z nich należy uważać za pierwotne. Pomijając wątpliwości co do autentyczności malowideł, można podać nastę-

pującą ich chronologię: obraz w predelli ołtarza św. Antoniego powstał przed r. 1596, malowidła tabernakulum przed r. 1603, ołtarz Ukrzyżowania w r. 1604, malowidła ołtarza Różańcowego (oprócz obrazu głównego) przed r. 1650. Analiza stylistyczna obrazów zdobiących nasze trzy ołtarze wskazuje na drugorzędność warsztatu, z którego one wyszły. Obrazy te ujawniają wiele cech wspólnych z wytworami twórców ludowych, co stanowi potwierdzenie wypowiedzi Piwockiego na temat roli, jaką sztuka prowincjonalna odegrała w stosunku do sztuki chłopskiej.